

Ceviriler:

TANZİMAT VE SOSYAL EŞİTLİK

Yazan : BERNARD LEWIS*

Çeviren : MİNE YAZICI

İslamiyetin eşitlikten yana bir din olduğundan sık sık söz edilir. Bu iddiada gerçek payı çoktur. İslamiyetin gelişi, etrafını saran ülkelere göre karşılaştırılacak olursa, -Doğusunda katmanlaşmış İran feodalizmi ve Hindistan'daki kast sistemi, Batısında hem Bizans, hem de Latin Avrupa'nın ayrıcalıkları soylular sınıfı - İslami düzenin, gerçekten beraberinde bir eşitlik mesajı getirdiği görülür. Peygamberin söz ve eylemleriyle birlikte, geleneksel olarak korunduğu kadarıyla İslamiyetin ilk yöneticilerinin tutumlarıyla ilgili saygın örnekler, soydan, soptan, konumdan, servetten ve ırktan ileri gelen ayrıcalığa bile son derece karşı olunduğunu, konum ve saygınlığın sadece dindarlığa göre belirleneceğini ve bunların ısrarla İslamiyette değer bulacağını gösterirler. Bununla birlikte, fetih ve İmparatorluğun gerçekleri, kaçınılmaz olarak yeni seçkinler tabakasını yaratmış ve olayların doğal akışı içerisinde, söz konusu kimseler, arkalarından gelenlere, kendi kazanmış oldukları haklardan yararlandırma yollarını aramışlardır. İlk zamanlardan modern zamanlara gelinceye dek, İslam devletlerinde defalarca soylular sınıfını ortaya çıkartma eğilimi olmuştur. Bunlar farklı şekillerde tanımlanmış zaman ve yere göre birbirinden farklı şartlarda ortaya çıkmışlardır. Burada önemli olan, gerek seçkinler sınıfının gerekse de kastlar ya da soylular sınıfının, İslamiyetin bir parçası olarak değil, İslamiyete rağmen ortaya çıkmalarıdır. İslam tarihi boyunca ayrıcalık yaratılması, aşırı muhafazakârlar kadar inançlarından kuşku duyulan köktencilik tarafından da kınanmış ve bu İslamiyetle ilgili bulunmadığı gibi, İslamiyete aykırı bir düşünce olarak bile görülmüştür.

Ne var ki, geleneksel İslamda tam anlamıyla eşitlikçilik anlayışı yoktur. İslam, başlangıçtan beri, belirli konularda toplumsal eşitsizlik hakkını tanımıştır. Bunlar, Kutsal Kitap'ta da gerçekten onaylanıp, benimsenmiştir. Bunlardan en önemlisi, efendi-köle, kadın-erkek ve inanan -inanmayanlardan oluşan üçlü arasındaki eşitsizliktir.

* Bernard Lewis, *The Tanzimat and Social Equality (Golloques internationaux du CNRS, no 601 - Economie et sociétés dans L'Empire Ottoman (fin du XVIIIe debut du XXe seecle).*

İslam dünyasında, İslamiyetin kardeşlik ruhuna tam anlamıyla ters düşen, aşağı tabaka, yukarı tabaka, zengin, fakir, Arap olan, olmayan şeklindeki konularda engelleri kaldırmak üzere toplumsal ve dinsel olarak her türlü köktenci hareket ortaya çıkmıştır. Ne var ki, bu hareketlerden, hiç birisi çırpıp da, köleyi, kadını ve inanmayı aşağı konuma yerleştiren kutsal üçlü ayırımına dokunmamıştır.

İslam devletlerinin başlangıçlarından, son zamanlarına dek özgür olan her Müslüman erkeği, bu fırsat özgürlüğünden oldukça yararlanmıştı. İslami açıklama, önceleri eski Orta Doğu imparatorluklarıyla kaynaşmış ülkelere, İslam fatihleri tarafından ilk getirildiğinde, geniş çapta ve devrimler yaratan sosyal değişikliklere yol açmıştı. İslami doktrin, kalıtımla gelen her türlü ayrıcalığa şiddetle karşı olduğu gibi, ilke olarak monarşi kurumuna bile karşıydı. Bu ilk eşitliklik anlayışı, birçok bakımdan değiştirilip, sulandırılmakla birlikte, Brahman ya da soyluların ortaya çıkışını önleyecek kadar sağlam kalmış, erdem ve yükselme hırısının elbet bir gün ödülünü bulacağına inanan bir toplumu sürdürmeyi başarmıştır. Osmanlıların daha sonraki dönemlerinde bu eşitlik anlayışı bir ölçüde sınırlandırılmıştır. Devşirmeliğin kaldırılması, yukarıya doğru sosyal hareketliliğin önünü kapatmış, bu arada ulema ve soylular gibi kendine iyice yer edinmiş grupların oluşumu ve varlıklarını ısrarla sürdürmeleri de yeni gelenlere açık kapıların sayısını kısıtlamıştır. Ancak, bütün bunlara rağmen, 19. yüzyılın başında mütevazı kökenli fakir bir adamın, Osmanlı İmparatorluğu'nda servet, güç ve paye kazanma fırsatı, devrim sonrası Fransa da dahil olmak üzere herhangi bir Hıristiyan Avrupa ülkesinden çok daha fazladır.

Özgür erkek ve Müslüman olanlar için hâlâ fırsat vardı, oysa bu üç temel nitelikten yoksun olanlar için sıkı yasaklamalar söz konusuydu. Köle, kadın ve inançsız olanlar, günlük yaşamlarını her yönüyle etkileyen toplumsal olduğu kadar yasal engellerle de karşı karşıyaydılar. Bu engeller, İslamiyetin ayrılmaz bir parçası haline almış, vahiy, Peygamberin düşünce ve davranışıyla olduğu kadar İslam topluluğunun klasik ve yazılı tarihiyle de desteklenmişti.

Köle, kadın ve inançsızların her üçünün de kendine göre bir işlevi olduğu düşünülürdü. Bununla birlikte, üçüncüsü konusunda zaman zaman kuşku duyulmadan da edilemezdi. Gerçi, bu üçü bir sayılsalar da, aralarında, yine de farklar vardı. İnançsız olan aşağı tabakada olmayı, neredeyse kendisi seçmişti. Kendi isteğiyle bu aşağı konumdaydı-Müslümanların deyişiyle,

kendi gönül rızasıyla-ve istediği zaman basit bir işlemle İslamiyeti kabul ederek, bu durumu sona erdirebilir, ardından da, tüm kapılar kendisine açıları. Esirin konumu da değişebilir ve özgür bir kimse olabilirdi: ne var ki, bu ancak yasal bir işlemle yapılabilir, üstelik, kölenin kendi isteğine göre değil, sahibinin rızasına bağlı olarak yapıları. Bunlar arasında en kötü durumda olanı, kadınlardı-cinsiyetlerini değiştiremeyecekleri gibi, onların namına bu durumu değiştirme yetkisine sahip hiç kimse de yoktu.

Bu üçü arasında bir başka farklılık da vardı. İslam köleliği, -kuşkusuz, ondokuzuncu yüzyıla kadar- ekonomiden çok evi ilgilendiren bir konuydu. Kadınların olduğu kadar kölelerin de aile ve ev hayatında bir yerleri vardı. Sözkonusu kimselerin konumunu düzenleyen kurallar, dini hukukun (Fık'h'ın) iç kalesi olan kişisel konumla ilgili yasanın bir parçası olarak görülyordu. Öte yandan, gayri-müslimlerin durumu, kişisel olmaktan çok, kamuyu ilgilendiren bir konuydu ve farklı bir biçimde algılanıyordu. Sınırlamanın amacı, kadın ve kölelerden olduğu gibi, Müslüman evinin kutsallığını korumak için değil, Müslümanların gerek toplumsal, gerekse siyasi hayatta sağladıkları üstünlüğü sürdürmek içindi. Bu üç grubun yasal boyunduruğa herhangi bir şekilde karşı çıkma ya da değiştirme girişiminde bulunması, bundan böyle Müslüman erkeğinin duyarlı olduğu iki konuda -Müslüman evindeki kişisel otoritesi ve Müslüman devletindeki toplumsal üstünlüğüne meydan okumak anlamına gelecekti.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca İslam tarihinde ilk kez, bu üç grubun lehine sesler yükseldi ve aşağı tabaka konumunun kaldırılması ya da hiç değilse hafifletilmesi konusunda önerilerde bulunuldu. Bu yeni akımların, birbirine uzaktan ya da yakından bir benzerlikleri olmamakla birlikte, kısmen de olsa, dışardan gelen etki ve baskıların tesiri altında kalmışlardır: Onlar da, Müslümanların bizzat kendi aralarında değişen tutumlarından ve bunun önemli bir ölçüde sağlanmasından etkilenmişlerdir.

Yabancıların, ıslahata ilgisi, sözkonusu üç kategori açısından çok farklılık gösterir. Avrupalı güçler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanları, istemeyerek de olsa, Yahudileri aşağı konuma yerleştiren yasanın kaldırılmasını talep etme ve Osmanlı yönetiminin hiçbir din ayrımı gözetmeksizin tüm uyruklarına-kuşkusuz, özgür erkek uyruklarından söz edilmekte-eşitlik sağlamaya ikna etmek üzere her türlü imkânı emirlerine sunma konusunda fikir birliği içerisindeydiler. Osmanlıların, 17. yüzyılda bıraktığı devşirme usulüne

benzer bir usulü, fırsatları açısından olmasa da, 19. yüzyılda Yahudi teba'nın erkek çocuklarının askere alınması konusunu gündeme getiren Rus çarları bile, sözkonusu ittifaka katıldılar. Esirlere ilgiyse, çok daha az yaygındı. Gerçekte bu İngilizlere özgü bir konuydu. İngilizlerin bu konudaki müdahaleleri de başlıca olarak Afrika'dan gelen zenci esirlerle ilgiliydi. Osmanlı kadınlarının konumunu düzeltme konusunda ise, bu güçlerden herhangi birinin ilgi duyduğunu gösterir hiçbir kanıt ortada yoktu.

Gerek içerdeki ıslahatın, gerekse yabancı müdahalesinin amacı köleliği ortadan kaldırmak değildi, bu zaten hiç de gerçekçi bir tutum olmazdı. Burada sözkonusu, köleliğin hafifletilmesi, daha özel deyişle, köle ticaretinin kısıtlanması ve sonunda ortadan kaldırılmasıydı. Hem eski Roma'nın, hem de modern sömürge sistemlerinin aksine, İslamiyet, kölelere, yasal bir konum verirken, köle sahiplerine kölelerle ilgili haklar kadar, yükümlülükler de getirir. Köle sahibine, kölesine insanca davranması emredildiği gibi, bu görevini yerine getirmediği takdirde, kadı tarafından, kölesini satmaya, hatta kölesine özgürlüğünü vermeye zorlanır. Kölelere özgürlüklerinin verilmesi, övgüye değer bir eylem olarak görülür. Bununla birlikte, böyle bir kural olmadığı gibi, kölelik, zaten kurum olarak İslam yasası tarafından tanınmış ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Belki de, işte tam bu nedenden ötürü, Müslüman toplumundaki kölenin konumu, hem klasik ilkçağdaki, hem de 19. yüzyıl Kuzey ve Güney Amerika'daki köleninkiyle kıyaslanamayacak derecede iyidir.

Osmanlı toplumundaki bir kölenin yaşantısı, fakir olup da özgür olan bir adamın yaşantısından hiç de daha kötü olmadığı gibi, birçok bakımdan daha da iyidir. Bununla birlikte, kölelerin alınması ve devriyle ilgili işlemler, çoğu kez insanı dehşete düşürecek kadar zordur. Avrupalı muhaliflerin başlıca dikkatini çeken, işte bu işlemler olmuş ve başlıca çabayı da, özellikle Afrika'da, bu trafiğin kaldırılması için harcamışlardır.

Geleneksel Müslüman görüş açısına göre, köleliğin kalkması, neredeyse imkânsız sayılırdı. Tanrı'nın izin verdiğini yasaklama, Tanrı'nın yasakladığına izin vermek kadar günahı. Kölelik hakkı tanınmış ve bununla ilgili düzenleme de, şeriataın bir bölümünü oluşturmuştur: Daha da önemlisi, dini yasanın, medeni hukuku, ceza hukukunu ve benzeri konularını ilgilendiren bölümleri sessizce ya da açıkça değiştirilip yerlerine, modern yasalar konurken,

kölelik toplumsal yasaların göbeğinde yer alarak, sapasağlam ayakta kalmıştır. Bundan böyle, değişiklik önerilerine en çok direnenlerin tutucu, dindar kesimlerden, özellikle de Mekke, Medine gibi kutsal kentlerden olması, hiç de o kadar şaşırtıcı değildir. Sözkonusu kimselerin görüşüne göre, onlar bu şekilde sadece din ve yasa bakımından onaylanmış bir kurumu desteklemekle kalmayıp, ailenin geleneksel yapısının korunması bakımından da son derece gerekli olan bir kurumu da desteklemiş oluyordular.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticaretinin azaltılması ve etkin bir biçimde ortadan kaldırılması tam anlamıyla 19. yüzyıl boyunca gerçekleşmiştir. Özgürlük tanınması süreci, 1830'da, dinine bağlı kalmış Hıristiyan kökenli kölelere özgürlüklerinin verilmesini emreden bir fermanın çıkmasıyla başlamışa benzer. Bu, gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu'nda son çıkan ayaklanmalara katılmalarına ceza olarak kölelik konumuna düşürülen Yunan ve Hıristiyan uyruklara özgü bir genel aftır. Müslüman olan köleler, bu genel affın dışında bırakılmış ve sahiplerinin malı olarak kalmışlardır. Hâlâ Hıristiyan olanlar ise, serbest bırakılmışlardır¹.

Ne var ki, gerek Hıristiyan, gerekse Müslüman beyaz kölelerin büyük bir çoğunluğu, isyanın bastırılması sonucu olarak değil de, Kafkaslar'dan parayla satın alınarak gelmişlerdir. Sözkonusu kimseler ya karadan, ya da Karadeniz limanlarından deniz yoluyla gelmiştir. Bu kimselerin taşınmalarıyla birlikte akıbetleri, Batılı güçlerin ilgi alanının dışındaydı ve sadece Osmanlıları ilgilendiriyordu. Osmanlıların, dış baskı altında kalmadan iç şartlar ve doğrudan yasal işleyişe bakarak bu sorunu çözmeye girişiminde bulunduğu da doğrudur. Osmanlı yetkililer kölelerin durumuyla ilgili olarak, o sırada yasal olmasa da, kölelik konumunu sonunda fiilen ortadan kaldırmaya varan önemli düzeltmeler yapmayı başarmışlardı².

Bunun aksine, zenci köle trafiğinin sınırlandırılması ise, büyük ölçüde İngilizlerin baskısı yüzünden olmuştur. Birçok yerel ve sınırlı önlemlerden sonra, 1857'de İngilizler, Osmanlılardan, zenci köle trafiğini, Hicaz dışında³, İmparatorluk sınırları içerisinde yasaklayan esaslı bir ferman kopartmayı başarmışlardır. Bu ayrıcalığa yol açan şartlar, sosyal eşitlik konusundaki gelecekteki tutumlara az da olsa ışık tutar.

¹ G. Young, *Corps de droit ottoman*, II, Oxford 1903, s. 171-172.

² Young, II, s. 172-174 ve 180-181.

³ Young, II, s. 175 f.

İslam topraklarında köleliğe karşı hareketler, kısmen Batı tesiriyle olmuştur. Zenci kölelere özgürlüğünü ilk veren Tunus Beyi, Ocak 1846'da isteyen her zenci köleye azadlık belgesinin verilmesini buyurmuştur, bu eylemi konusunda ileri sürdüğü gerekçeler arasında, Müslüman hukukçular arasındaki 'siyah ırkın içine düşmüş olduğu kölelik durumuyla' ilgili yasal dayanaktaki belirsizliğe dikkati çekmiş ve zenci kölelerin 'yabancı güçlerin himayesini aramalarını' önleme gereği üzerinde durmuştur⁴. Vicdan sahibi Müslümanların, bunlardan ilki konusunda gerçekten kaygı duydukları, 19. yüzyılda yaşamış Faslı tarihçi Ahmad Halid al-Naşiri'nin (1834-1897) zencilerin köle alınmasının yasal olmadığını tartıştığı dikkat çekici bir metinde gözler önüne serilir. Al-Naşiri, bütünüyle geleneksel bir toplum bağlamı içerisinde yazmış olmasına rağmen, o sırada gündemde olan köleliğe karşı fikirlerden açıkça etkilenmiştir. Müslüman hukukundaki kölelik kurumunu tanımış, ancak uygulama onu dehşete düşürmüştür. "Magrip topraklarında eskiden beri kök salmış ve yaygın olan apaçık ortadaki sarsıcı felaketten-zencilerin sınırsız bir biçimde köle edilmesinden ve her yıl yığınlarca insanın Mağribin kasaba ve kırsal alan pazarlarına hayvanlar gibi, ya da daha beteri bir biçimde getirilip, satılığa çıkarılmalarından" özellikle yakınmıştır. Al-Nasirî, kafirlerin, yasal olarak köle alınabileceğini kabul ederken, Müslümanların köle alınmayacağını okuyucularına hatırlatmıştır: Şimdiye kadar zencilerin çoğunluğunun ya da hiç değilse önemli bir azınlığının Müslüman olduğunu iddia etmiş ve özgürlüğün, insanın doğal hakkı olduğu gözönüne alınarak, sözkonusu kimselerin lehine düşünülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Köle ticareti yapanların tanıklığı, çıkara dayalı ve güvenilmez bulunarak, red edilmiş ve sözkonusu tüccarlar da, 'ahlaksız, erdemsiz ya da dinsiz' kimseler olarak lanetlenmişlerdir⁵.

Müslüman olmayanlara özgürlüklerinin tanınması akımı, çok daha önce başlamış olmasına rağmen, kölelere özgürlük tanınması, İslami çevrelerde hiç destek görmedi. Söz konusu süreç, 18. yüzyılın sonunda, Bonaparte'ın seferi ve Mısır'ın yönetiminde Kıpti ve Hıristiyanların hizmetlerinden geniş ölçüde yararlanmasıyla birlikte başladı. Fransızlar, kölelik kurumunun kaldı-

⁴ M. Bompard, *Legislation de Tunisie*, Paris 1888, s. 398.

⁵ Ahmad ibn Khalid al-Nasiri, *Kitâb al-istiskâ*, V, Casablanca 1955, s. 131 dd. Zenci Müslümanların yasal olmayan kölelikleriyle ilgili daha önce geçen tartışma için bk. Afrikalı hukukçu Mahmûd A Zouber, *Ahmad Baba de Tomboktou (1556-1627): sa vie et son oeuvre*, Paris 1977, s. 129-146.

rılmasına çok az önem verdiler. Öyle ki çoğu, kendi kullanımlarına mahsus olmak üzere, bazen kötü sonuçları olsa da⁶, cariye bile satın aldılar. Bununla birlikte, İslam hukuku ve geleneğinin Hıristiyanlara getirdiği sayısız sınırlama ve yoksunluğun devamına dayanamadılar. Bunlar kaldırıldı ve Fransızlarla kurulan bağlantılar aracılığıyla, Mısırlı Hıristiyanlar, eşitlikten de öte bir konum elde ettiler.

Bu, Müslümanların Mısırlı Hıristiyanlara karşı çok sert tepkide bulunmasını açıklamaya yardımcı olabilir. Fransız idaresinin kimi olumlu yönlerini kabul etmeye istekli, genelde açık fikirli bir gözlemci olan çağdaş Mısır tarihçisi al-Cabertî bile, zimmiliğin sona erdiği anlamına gelen Kıptilere özgürlük tanınması ve istihdamı konularında çok olumsuz yorumlarda bulunur. el-Cabertî özellikle yerleşmiş geleneğin aksine, Kıptilerin, güzel giysiler giyip, askere alınmalarına, Müslümanların işlerine karışmaları yetmiyormuş gibi, şahıslarına da karışma yetkisine sahip olmalarına kızmıştır. el-Cabertî'ye göre, onların bu şekilde hareket etmeleri, Tanrı'nın kurduğu düzenin tersine dönmesi anlamına geliyordu. Osmanlı idaresinin dönüşü konusunda da nerdeyse aynı coşkuyu gösteren el-Cabertî, özellikle zimmiliğin tekrardan konulmasına ve Kıpti vatandaşlara sınırlama getirilmesine sevinmiştir⁷.

Fransızların Mısır ve bazı Yunan adalarının kısa süreli işgali, üstüne üstlük Rusların Kafkasya ötesine varan sürekli ilhaki hem Müslümanlara, hem de zimmi uyruklara yepyeni sorunlar getirmiştir. Batılı güçlerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan, zaman zaman da Yahudi uyrukları kullanması gibi, Doğu cephesinde ilerleyen Rus gücünün hizmetinde de Ermenilerin ortaya çıkması, yeni gerilimler yarattığı gibi, Müslüman muhalefete de yeni bahaneler yaratmış oldu.

Babîli'nin Hıristiyan uyrukları, şimdi de kendilerini, birbirine ters düşen felsefelerin son değerlendirmesinde ortak özel hedeflerinin ne olduğunun peşine düşmüş buldular. Zimmi ya da Müslüman devletinin himayesindeki gayri-Müslim uyrukların konumu, yabancı bir gücün koruma ya da himayesini kabul etmekle bağdaşmadığı gibi, bu, bazen yabancı vatandaşlığını bile kabul etmeye kadar varıyordu. Her ikisi de, yasa önünde Osmanlı

⁶ Louis Frank, *Memoire sur le commerce des negres au Kaire*, Paris 1802, s. 32-35.

⁷ Harald Motzki, *Dimma und Egalite, Die nichtmuslimischen Minderheiten Agyptens in der zweiten Halfte des 18. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes (1798-1801). Studien zum Minderheitenproblem im Islam 5*, Bonn 1979, s. 263 ff ve 324 ff.

uyruklarıyla eşit haklara sahip olma isteğine ters düşüyordu. Bu sorun da, zamanla İmparatorluğun çoğu eyaletinde süregelen ayrılık, bağımsızlık ve özerklik hareketiyle birlikte ortadan kalktı.

Ne var ki, bu ve öteki bazı zorluklara rağmen, yeni düşünceler kök saldı ve 19. yüzyıl akışı içerisinde farklı dinlerden olan Osmanlı uyruklarına eşit vatandaşlık hakkı kavramı yavaş yavaş ağırlık kazandı. Bu, başlıca desteğini Avrupalı güçlerin, İmparatorluk içerisindeki ıslahat konusunda gittikçe artan baskılarından aldı. Ancak, bununla da kalmayıp, yüzyılın ortalarına kadar Müslüman Türklerin arasında da, ülkelerini modern aydınlanma şeklinde algılanan düzeye getirmeye çabalayan küçümsenmeyecek derecede ıslahatçı bir grubu da kendisine çekmeye başladı⁸.

3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu, bu yönde atılmış ilk ufak resmi adımdır. Uyruklarının can, mal ve haysiyetlerinin güvence altına alınması, mali ıslahat, muvazzaf ve emirerlerinin askeri hizmete alınmaları, adli ıslahat ve benzeri konuları ele alan ferman, hemen arkasından, "hükümdarlığa ait bu imtiyazların, hangi din ya da mezhepten olursa olsun bütün uyruklara verileceğini" bildirir.

1839 fermanı, yeni yasalar çıkartmaktan çok, temelde var olan yasaları yürütmek ve varolan hakları güçlendirmekle ilgiliydi. Bununla birlikte, yasa önünde ve yasanın uygulanmasında her dinden insana eşitlik sağlanması fikri, geçmişle kendi arasında kökten bir uçurum açıyor ve Müslümanların bunu kabulü konusunda beraberinde birtakım sorunlar getiriyordu.

1854'te başlayan yeni bir ıslahat aşamasında, sorun, daha da ivedilik kazandı ve hem köleleri, hem de inançsızları ilgilendiren önemli değişiklikleri gerekli kıldı. Birçok kimseyi umutsuzluğa düşürmesine rağmen, Osmanlı idaresi, gayri-Müslimlere karşı ayrımcılığa neden olan başlıca iki usulü kaldırmak niyetinde olduğunu gösterdi. Bunlardan birisi, sesi çıkmayan gayri-Müslimlere, Müslüman idarelerce, her yerde cizye (kafa vergisi) konması; diğeri ise, hemen hemen her yerde ve zamanda nerdeyse eşit sayılacak bir kısıtlama olan, söz konusu kimselerin askere alınmalarını yasaklama usulüydü. Bu ıslahat, yeni ıslahat tüzüğü ile gerçekleştirildi. 18 Şubat 1856'da çıkan ıslahat fermanında, Sultan, öncekilerden çok daha açık bir dille, dine bakıl-

⁸ R. H. Davison, "Turkish attitudes concerning Christian-Muslim equality in the nineteenth century", *American Historical Review* LIX, 1953-1954, s. 844-864.

maksızın Osmanlı vatandaşı olan herkese tam eşitlik sağlanacağını resmen bildirdi. Bu arada, "benim İmparatorluğumda yerleşmiş bütün Hıristiyan topluluklara ya da öteki gayri-Müslim dinlere, atalarımın önceden bahsetmiş olduğu tüm ayrıcalık ve dokunulmazlıkları" vereceğini yeniden tasdik etmiştir. Yukarıda söylenenler arasındaki çelişkiyi anlamak biraz zaman almıştır. Bu çelişki, ancak İmparatorluğun parçalanmasıyla birlikte çözüme kavuşmuştur.

Gayri-Müslimlere eşitlik tanınması ve zenci esir trafiğine yasak getirilmesi şeklindeki iki önemli ıslahat yaklaşık aynı zamanda ortaya çıkmıştır. 1855'in başlarına gelinceye kadar bu değişiklikler Hicazı da etkilemiş ve köleliğe karşı önlemler alınmasına özel ilgi gösterilmiştir. Kafkaslar'dan gelen beyaz esirlerin sayıca sınırlandırılması zaten tehlike işareti vermişti, Afrika'dan zenci esirlerin ithaline sınırlama konulması ise, bu tehlikeyi daha da artırdı. 1 Nisan 1855'te Cidde'nin seçkin bir grup tüccarı, ulema sınıfının önde gelen üyelerine ve Mekke kadısına kaygılarını dile getiren birer mektup sundular⁹. O zamana kadar alınmış olan önlemlere değinerek, bunları kınadıklarını belirttiler. Söz konusu kimseler, bununla da kalmayıp, yakında gelecek olan ıslahatın, köle ticaretine genelde bir yasaklama getirmesi, üstelik, kadınlara özgürlük verilmesi, inancı olmayanların Arabistan'da yaşamasına izin verilmesi, Müslüman kadının gayrimüslim erkekle evlenmesine göz yumulması gibi zararlı, Hıristiyan özentisi değişikliklere yol açacağı şeklinde bir söyleyişi de tekrarladılar. Yasaklama, parçası olduğu tüm ıslahat programıyla birlikte, dini yasaya karşı bir suç olarak görülüp, mektubu yazanlar tarafından kınandı. Afrika'dan ithal edilen zenci kölelerin tümünün, Müslüman dinini benimsediği de gözönüne alındığında, suçun boyutu görüldüğünden daha büyüktü.

Mektup, biraz heyecan yarattı. Şerif, Mekkeli ulemanın başı Şeyh Cemal'e danıştı. Birkaç ay sonra, Hicaz valisinin, Mekke eyaleti valisine esir ticaretini yasaklayan bir emir göndermesi üzerine, Şeyh Cemal, yasağı ve öteki bazı tasarı ya da söylenti halindeki ıslahatı kaldıran bir fetva çıkardı:

⁹ Bu olaylarla ilgili ayrıntılı açıklama için bk. Cevdet Paşa, Tezakir 1-12 yay, Cavit Baysun, Ankara 1953, s. 101-152. Ek. bilgi, Cidde'de İngiltere konsolos yardımcılığı görevini yapan Stephan Page'in (F.O. 195/375) raporlarında bulunabilir.

"Üseranın men'i maddesi şer'-i şerife mugayirdir ve bundan başka ezan-ı şerif terkle yerinde top atılmak ve taife-i nisvan açık gezmek ve nikâhın feshi nisvan yerinde olmak gibi şeri'at-i mutahharaya mugayir on dört teklifleri olmağla Türkler müşriklerdir. Demleri hederdir ve evlâdlarını esir etmek halâldir"¹⁰.

Fetva, istenilen etkiyi yarattı. Osmanlılara karşı, dini bir savaş ilan edildi ve isyan çıktı. Ertesi yılın Haziran ayına kadar, isyan tamamıyla bastırıldı. Ne var ki Sultan'ın hükümeti, tehlikeyi farketmiş ve Güney'de kopmayı engelleyecek önlemler almıştı.

İstanbul Baş Müftüsü, Arif Efendi'nin "Mekkeli Kadılara, Müftülere, Ülemaya Şerif, İmam ve Hatiplere" hitap eden bir mektubu, iftira kabilinden söylentilere şu şekilde cevap verdi.

"Dünya meta'ına tama' eden bâzı cür'et-kârlar kendi kendilerine garip yalanlar ve cibilletlerinden çirkin ürcufeler uydurup Devlet-i aliyye-i Osmaniyye'nin -el-iyazu bi'llah- minarelerde ezan okunmasını, köle ve cariye satılmasını, tesettürü ve setr-i avretü men'etmek, kadınlara talak hakkı vermek, bizim dinimizden olmayan bir kavimden yardım almak, mü'minleri değil de düşmanları dost ve arkadaş edinmek gibi şeyler irtikab eylediğini işa'a ettikleri kulağımıza geldi ve bizce kat'i olarak anlaşıldı. Bu ifk u iftiradan başka bir şey değildir"¹¹.

Hicaz eyaleti, 1857'de ilan edilen zenci köle ticareti yasağından muaf tutulmuştu.

Müslüman olmayanlara eşitlik sağlanması, tıpkı köle ticaretinin sınırlandırılması gibi, sözkonusu kimselerin önceden kazanmış oldukları güçlü haklara darbe indirdi. Zira, bunların hepsi, sadece Müslümanların yararlandıkları haklar değildi. Bu, Müslümanlar açısından, uzun zamandan beri kendilerinin doğal hakkı olarak gördükleri üstünlüklerinin kaybı anlamına gelmiştir. Hıristiyanlar bakımından, ya da en azından Hıristiyan liderliği açısından ise yerleşmiş ve benimsenmiş ayrıcalıkların kaybı anlamına geliyordu. Eşitlik, yukarıya doğru olduğu kadar aşağıya doğru da sözkonusuydu. Böyle

¹⁰ Cevdet, Tezakir, s. 111.

¹¹ Cevdet, Tezakir, s. 136.

bir değişiklik, kendilerini merdivenin üst basamaklarında görenlerin hiç hoşuna gitmeyecekti. Çağdaş görüşlü bir Osmanlı kaynağı bu konuda şöyle demektedir:

Bu Ferman'ın hükmünce teba'a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta musavi olmak lâzım geldi. Bu ise ehl-i islâma pek ziyade dokundu. Mukaddema musalahaya esas itihaz edilmiş olan mevadd-i erba'adan birisi Hıristiyanların imtiyazatı mes'elesi olup ancak istiklâl-i hükûmete dokunulmaması şartı ile mukayyed idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı. B'il-cümle hukuk-i hükûmette teba'a-i gayr-i müslime ehl-i islâm ile musavi add olunverdi. Ehl-i islâmdan birçoğu "Âbâ ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-i mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik.

Millet-i islâmiye, millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlanacak ve matem edecek gündür" deyu söylenmeğe başladılar.

Teba'a-i gayr-i müslime ise, ol gün raiyyet silkinden çıkıp millet-i hâkime ile tesavi kazanmış olduklarından anlarca bir yevm-i meserret idi. Lâkin patriklerin ve sâir rüesay-i ruhaniyenin tazifleri Ferman'da mündemic olduğundan anlar dahi hoşnud olamadılar ve bir de ötedenberi Devlet-i aliyye'de ehl-i islâmdan sonra Rumlar ve ba'dehu Ermeniler ve ba'dehu Yahudiler derece derece mu'teber oldukları halde bu kerre cümlesi bir raddede tutulacaklarından Rumların bâzıları "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâmın tefevvukuna razı idik"¹² demişlerdir.

Hicaz'daki muhafazakârların, yüzyılın ortalarındaki ıslahata ya da, köle, kadın, inançsız olmak üzere üç grubun lehine olan toplu eylemlere karşı tepkileri önemli olmakla birlikte, hiç de süpriz değildir. Üstelik, serbestçe dolaşma, çarşafsız çıkma, boşanma işlemlerine başlatma hakkı gibi kadın özgürlüğüyle ilgili konuları tek tek adlandırmaları, özellikle dikkat çekicidir. Kuşkusuz, bunlar kulaklarına gelen söylentilerde anılan değişikliklerdir.

Köle ve inançsızlar konusunda edindikleri bilgiler geniş ölçüde doğrudur. Değişiklikler, Müslüman kadınların, Müslüman olmayan erkeklerle evlenmesine izin verme ya da, Müslüman olmayanları Arabistan'a kabul etme derecesinde olmasa bile, yine de korktukları gibiydi. Avrupalı güçler, Hıristi-

¹² Cevdet, Tezakir, s. 67-68.

yanlar ve köleler konusunda o kadar kaygılıydılar ki, İmparatorluktaki kadın nüfusun durumuna duyarsız kaldılar. Gerçi bu durum, en azından daha alışılmadık yönleriyle, geniş kapsamlı, zaman zaman da aşırı şehvete yer veren edebiyatlarından kuşkusuz biliniyordu. Kadınların konumu, Osmanlı kurumlarıyla ilgilenen Batılı eleştirmenlerin kaygıları arasına girmişe benzemez. Osmanlı liberal ve ıslahatçıları, konuya biraz daha ilgi gösterse de bu, esas ifadesini siyasal ya da yasal anlatımdan çok edebi anlatımda bulmuştur. Kadınların seslerini yükseltmesi içinse, daha çok zaman geçmesi gerekecektir¹³.

¹³ Müslüman olmayanların, genelde İslam hâkimiyetindeki konuyla, özelden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumu, sözkonusu alanda yaygın bir edebiyat konusu oluşturmuştur. Yeni çıkan araştırma olarak bk. B. Braude ve B. Lewis, (yayıncıları), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982. Kölelerin konumu, bilimadamlarının dikkatini sınırlı ölçüde çekmekle birlikte, kadınlar daha da az ilgilerini çekmiştir. Kölelerle ilgili olarak sırasıyla şunlara başvurulabilir: "abd" makalesi, R. Brunschvig, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı (EL²), Hans Müller, "Sklaven", *Handbuch der Orientalistik*, (yayımlayan: B. Spuler), I. bölüm: *Der Nahe und der Mittlere Osten*, yayımlayan: B. Spuler, VI. cilt: *Ceschichte der İslamischen Länder*, VI. Bölüm: kapsamlı bibliografyasıyla birlikte, *Wirtschaftsgeschichte des vorderen Orients in Islamischer Zeit*, I. Bölüm, Leiden ve Cologne 1977, s. 54-83. Zenci kölelerin durumu, B. Lewis'in *Race and Color in Islam*, New York, 1971'de ele alınmıştır. Aynı kitabın tekrardan gözden geçirilmiş ve genişletilmiş Fransızca çevirisi, *Race et couleur en pays d'İslam*, Paris 1982; köleliğin kaldırılması, E. Toledano'un yeni çıkacak monografisi, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression* Princeton, N.J. (baskıda): Kadınlarla ilgili olarak, EI²'de konuyla ilgili daha fazla danışma kaynağı eren 'Harem' başlıklı kısa makale bulunmaktadır. Kadınlarla ilgili yazın dünyasındaki son hızlı gelişmeler, şimdiye kadar, başlıca olarak klasik ya da çağdaş durumlarla sınırlı kalmış ve 19. yüzyıla çok az ilgi gösterilmiştir.